

Sol léxicu ictionímicu d' Asturias

EMILIO BARRIUSO

Fai más del añu, cuando toi plumiando estes llinies, qu'apaició nes *Lletres Asturianas* un apsentáu artículu recensivu¹, cola ocasión del mio llibru acabante entoncies de publicase sol léxicu de la fauna marina asturiana².

To camentar la mio reconocencia por esti xéneru d'aportaciones que van dando-y el calce a l'afondamientu na fala de pescadores. Comu llabor personal, fo por demás desmedida la xera d'estremar el cuestionariu, atropar los vocablos, caleyar pelos puertos, entugar y perentugar, acollechalo ensin fallu, curiosa-lo darréu, maurecelo fasta dexar escazada la bioloxía de los bichos de la mar, oldealos dafechamente, iguar los semeyos, viaxar y tornar a viaxar socoliñando'l vocablu pa facer comprobación sol tarrén, esquiñonar toles etimoloxies..., andando delles vegaes a palpadielles, ensin precedentes nesti sen onde abelugase. Y ello cuntando que tol bichamen mariegu nun pasó de ser un cachu entesacáu nel traxín d'armar l'entamu panorámicu del léxicu de la mar, según va vese nel *Atlas Lingüístico Marinero de Asturias* que va sortir, pal que toi faciendo los 3.000 entrugos en caún de los nuegos 18 puertos de pesca, y que dará coyés alreor de 50.000 rimpuestas cuando lu acabe. Ansina, entenderáse cómo ye agracible cualisquiera observación empobinada a esalboriar daqué que nun clarió.

¹ X. LL. GARCIA ARIAS. «De re ictionimica», *Lletres Asturianas*, 22, 1986; p. 139-144.

² EMILIO BARRIUSO FERNANDEZ *El léxico de la fauna marina en los puertos pesqueros de Asturias central*, Oviedo, IDEA, 1986.

Comendrá entós golver abatanase'n delles cuestiones opinatibles que surdieren nes etimoloxies, non pa caltener lo fecho porque creya que tea perfecho, sinón pa xustificar por qué ta fecho o, si pete, repiantialo. Dacuandu habrá que decidise ensin sofitu pertentoriu.

Ye'l casu de *xibieyo* / *xibiello* 'corcón, mirlo-tu' (Avilés), castellán *pez plata* y *pejerrey*. Nel supuestu que venga del llatín *sepia* 'xibia', l'entemediaru podía ser **sepellam* / -um > *xibiello*, o bien dalgún otru, comu **sepeliam*, **sepieculam*, etc. / -um > *xibieyo*. Nun será posible da-y seguranza. Entós fixi la trescripción *xibieyo*, talmente comu sonó al oyíu. Ye bien dable que tea aniciáu nel diminutivu *-ellum*, tracamundiáu dempués pol yeismu.

Onde nun s'atalanta res dubiatible ye n'*enguado* 'cebu que se dilí nel agua', col final *-ado*, non *-ao*, *-áu*. Nun paez tener «inesperable terminación», sinón l'esperable, en cuantes presuntu verbal d'*enguar* 'char cebu nel agua'. La forma ta fixa na fala de tolos puertos. Polo demás, el mesmu bable tien formes plenes, tamién marineres, comu *vacido* 'sacupáu' (Avilés), igual qu'*enguacido* 'migayes de cebu nel agua' (Candás).

La cuestión ye abondo más enguedeyosa. Toi iguando un estudiu monográficu sol términu, en gallegu *engado*, en portugués *engodo* y *engodar*, «vocábulos de origem obscura; ñão sei mesmo qual deles antecedeu o outro em Port.»³, esraigónáu'n castellán, en catalán y nes llingües occitanes.

Maxinando que del llatín *turdum* 'ñerbatu' venga *durdu*, mozárabe *dordux*, calletré comu variante'l resultáu *yurdu* (Llastres), cola consonante inicial centralizada, comu sona'n «manín», supuestu un **diurdu* de transición, al mou del castellán *yuso* < llatín *deorsum*, o análogu a otres variantes rexonales de la mar, comu *guieldo* (Lluarca) / *yeldu* (Xixón) 'cebu natural', xunto al bable *dieldu* 'formientu'. Fasta podía barruntase

³ J. P. MACHADO, *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. Lisboa, 1967-1973, s. v.

si l'hipotéticu **diurdu* arrincare, pel tracamundu metatéticu. d'una vieya forma *durdiu*, incrementada cola epéntesis asturiana de yod na final, según apaez ente nomes de pexes al términu del sieglu XVIII⁴. Xulgo que si *yurdu* pasó per *llurdu*, nun vendría del llatín *turdum*, sinón quiciabes del llatín *luridum* 'puercu, escuru', pol pringor o la collar, nome enrexistráu pal pexe dacuandu comu *llurdu*⁵. Nel asturianu de güei, *llurdiu* 'puercu'. Magar ye chocante qu'al durdu de collar averdosáu escuru llámenlu *tordielu* n'Oles, pueblu quín llabriegu al empar de Tazones. Nun paez probatible atribuyir a la *u* tónica orixen metafonéticu, porque tampocu paez vocablu aniciáu n'Asturies, sinón enfluyíu del vascu *durdoi* 'durdu'⁶.

Podía calletrase que de xemes en cuando hai bablizaes ocasionales. Cuandu'l falante marineru diz *lobu de mar* 'foca' (Llastres), ta retueyando'l castellán *lobo de mar*, ensin qu'un tenga qu'esmolecese n'apobinar *llobu mar* o espresiones que quixera alcontrar normatizaes cola llingua común, o que quiciabes algamáranse rincando la rimpuesta. L'investigador atiesta'l fechu y afinca nél. Otru cantar será la desplicación del fenómenu y les llexítimes estimancies de regularización. Pue que'l mesmu marineru al llobu de tierra lu llame *llobu*, ensin más. Nin asoceden les coses na fala marinera comu'n tierra pa dientru: tien ella la so parte d'orixinalidá y dixebramientu, amás de xoncedura na fala universal de la mar⁷. Ta ello compaxinao coles alternancies de variación opositiva marcaes na fonética, comu *nudo* 'medición de marcha nel barcu' / *ñudo* 'marradura' (Candás) igual que *nudu* / *ñudu* (Llastres), el primer términu d'emplegu téunicu y el caberu patrimonial.

⁴ Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. *Catálogo general de la Caligrafía Nacional*, Madrid, 1987, p. 85. Diz *durdiu*.

⁵ A. GARCIA OLIVEROS. *Diccionario bable de la rima*, Oviedo, IDEA, 1946, p. 449. Cfr. G. GARCIA DE DIEGO: *Diccionario etimológico español e hispánico*. Madrid, 1985, s. v. *luridus*.

⁶ R. M. DE AZKUE, *Diccionario vasco-español-francés*. Bilbao, 1969, s. v.

⁷ E. BARRIUSO. *La lengua marinera de Asturias*, Oviedo, IDEA, 1987, p. 52 ss.

So les cuestiones opinatibles, nuna obra xeneral comu la de referencia, que ya de por sí sortió xorrecida, nun ye fácil nin siempre facedero enxerir a bayura lo atopao. Polo mesmo, anque'l deseñu fo abondosu'n precisión, dacuandu encartió meyor ufiertar atisbos pal estudiu, ensin afondar dafechu. Seguimos dándo-y güeltes ayures, comu lo tamos faciendo agora.

Repárense, al casu, les variantes asturianas -ñ- / -n- en *tolina* (centru-occidental y occidental + Galicia) / *tolina*, *tonina*, *tolinu* (centru-oriental y oriental + Cantabria), castellán *delfín*. L'endiciu dase nun llatín vulgar **thunnina*, deriváu del llatín *thunnus* 'atún'⁸. De xuru que tco asocedió dempués con relativa normalidá. Ansina, sortió'l portugués *toninha*, gallegu *toniña* y *tolina*, cola reducción *ton-* y el final *-iña*. Pel otru llau, el castellán *tonina*⁹, cola palatalización *toñ-*, y *tonina*, *tolina*, tamente comu se ve'n Cantabria, toos col final *-ina*. N'Asturies los resultaos autóctonos franciéronse'n dos estayes correlatives colos dominios llingüísticos amestaos: *tolina* pal oriente, *tolina* pal occidente. Queden nel mediu Xixón y Tazones, dubiatibles, qu'empleguen les dos formes. Cuantes al cambéu *ton-*, *toñ-* > *tol-*, desplácase poles formes cruciaes con célticu *tullon* 'fondigonada', d'onde pue qu'arrinque'l castellán *tollo* 'cazón'¹⁰, ente nós *tolla* 'cazón' (Lluanco). Dacuandu, el gallegu-portugués *ton-* corrióse fasta nós: *tonina* (Xixón), dobláu, y delles formes cantábriques. Otres vegaes masculinizóse'l términu, *tolinu* (Llanes), que sol mesmu raigañu, anque

⁸ Pa esfondigañar na cuestión xeneral ta prestosu M. ALVAR, «Datos para las etimologías de *tollo* 'cazón' y *tonina* 'delfín', *Studia hispanica in honorem R. Lapesa*, II, Madrid, 1972, p. 21-28.

⁹ Real Academia Española, *Diccionario de autoridades*. Madrid, 1737, s. v. Diz: «*Toñina* s. f. Atún fresco. Es voz usada en Andalucía, tomada del latino *Thynnus*, y la trahe Covarr.[ubias] en su Thesoro». La mesma Real Academia, *Diccionario de la lengua española*, Madrid, 1984, s. v., caltién: «*toñina*. (Del lat. *thunnus*, atún) f. *And. atún*, pescado». La palabra ye correcha, magar la tracamundia del sinificáu pal que lleva güei. La *tonina* fo tamién l'atún salao.

¹⁰ J. COROMINAS y J. A. PASCUAL. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, 1980-1984, s. v. *tollo* I, *tollo* II.

aplicáu a otru delfinidu, diomos entavía *doin* 'calderón' (Ribesella). Esta forma supón enantes l'enquívocu andaluz de palatales dende'l resultáu castellan, *toñina* > *toyina*, que, pola absorción de la consonante palatal na *i*, añició'l cantábricu *toino* (San Vicente de la Barquera) y el nuesu *doin*.

L'orixen de *chicharru* ye esnidiosu. Propunxe l'analogía con *chicharra* ~ *cigarra*, polos escudiellos que'l peixe tien nos llaos y que lu semeyen al inseutu. Collumbrólu daquién d'otres maneres, comu ye'l bretón *chinchard* 'chicharru', interferiu con *chicharra* nes llingües ibériques¹¹. Pero mialma que'l peixe nun se paez pola cabeza a un garbanzu, anque tea curiosín l'averamientu fonéticu al llatín *cicer*, *ciceris* 'garbanzu'.

Pa la etimoloxía de *llaña* y variante asimilatoria *ñaña* 'panchu' (Llastres) ufierto'l llatín *lamna* 'chaplá', pola figura achaplada del peixe, y que si na obra anda arregüeltu col llatín *lamina* 'chaplá' fo n'atención al castellan *laña* 'grapa' y 'lonja de tocino' del dicionariu académicu. Pal deriváu asturianu había qu'entamar presumiblemente pol sincopáu *lamna*, atestiguáu dende'l llatín clásicu n'Horaci, supuesta la continuidá. No semántico sorprende la coincidencia con *llaña* 'espinazu de peixe' (Tazones), pola so forma tamién achaplada. Pue que nun tena que ver con *llanar* 'fender la barriga d'un peixe (Llugarca) y *ñañar* 'fender el peixe tou a lo llargo (pela barriga)' (Cuideiru), del llatín *laniare* 'resgar', a non ser que *llaña* viniere d'equí, cola significación de chapla, resultante de la fendadura, trasferida dempués al peixe. Polo demás, Rato trae *laña* 'fendadura'¹². Nel occidente, según Acevedo, ye *lañar* 'llimpiar les tripes del gochu'¹³ supónse que dempués de fendelu'n canal.

Anque l'orixen de *feúcha* (Avilés), castellan *raspallón*, seya fonéticamente viable dende'l so sinónimu *acebuche* (Llastres), comu s'apuntó nel

¹¹ M. C. RIOS PANISSE. *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia*, I, Santiago de Compostela, 1977, p. 357.

¹² A. DE RATO. *Vocabulario de las palabras y frases bables*, Madrid, 1891, s. v.

¹³ B. ACEVEDO HUELVES y M. FERNANDEZ. *Vocabulario del bable de occidente*, Madrid, 1932, s. v.

so llugar, esto nun paez comencer. Atalanto que debe de ser galleguismu, esboligáu del gallegu *fiuncha*, nome de peixe asemeyáu, pel procedimientu paronímica drechu, tan corriente nos procesos de creación léxica, cuandu ente la xente nun s'algama'l sentíu etimolóxicu.

Goyalu (Xixón, Llastres), castellan *bocanegra*, ye un problema ensin desentrollar. Calletrando que'l dicionariu de la Real Academia trae *colayo* y que'l vascu emplega *kolaio*¹⁴, arrexunté la etimoloxía al neerlandés *kole* 'carbón', pol negror de la boca, comu se fixo con *colín* 'mielga' (Lluanco), peixe poco menos que prietu pel llombu. Pero nin tan siquiera sabemos cuál a lo la forma orixinaria. Dacuandu figura el peixe comu *olayo*¹⁵, sobre too refirió a Cantabria¹⁶. En Galicia ye *coaiu*¹⁷. El *Diccionario de Autoridades* recueye *bolayo*¹⁸. N'Asturies atíestalu cuantayá Vigón comu *golayu*¹⁹. El vocablu, coles sos variantes, restrínxese a la fastera norte peninsular. Nun apaez nin en portugués nin en catalán. Nos dominios catalanes empléguese pa él nomatos familiares del gatu: *muxina* (Cataluña, Valencia), *musina* (Valencia), *gata moixa* (Balears)²⁰.

Qu'haiga torgues fonétiques pa sacar *esguila* 'quisquilla' del llatín *squilla* 'camarón, quisquilla' nun ye pa dubialo. Pero ¿ú ta l'alternativa? Na hipótesis dada cuidóse lo verosímil y la coherencia. Nel plan fonéticu nun ye del too estrañu'l cambéu *k* > *g*, pola sonorización de velar en po-

¹⁴ R. M. DE AZKUE. *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao, 1969, s. v.

¹⁵ Cfr. *Enciclopedia General del Mar*, Dir. J. M. MARTINEZ-HIDALGO y TERAN, VI, Barcelona, 1982, s. v. R. LOTINA y M. DE HORMAECHEA. *Peces de mar y de río*, II, Bilbao, 1975, p. 223.

¹⁶ L. LOZANO REY. *Fauna ibérica. Peces*, I, Madrid, 1928, p. 315.

¹⁷ M. C. RIOS PANISSE. *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia* I, Santiago de Compostela, 1977, p. 180.

¹⁸ Real Academia Española. *Diccionario de Autoridades*, Madrid, 1737, s. v. *pimpido*.

¹⁹ B. VIGON. *Vocabulario dialectológico del concejo de Colunga*, Villaviciosa, 1896, s. v.

²⁰ F. LOZANO CABO. *Nomenclatura ictiológica*, Madrid, 1963, p. 12.

sición fuerte. El mesmu Corominas-Pascual²¹ anota l'asturianu *esquilar* 'trepiar pel árbol colos brazos y les pates' y 'esnidiase', xunto al *esquilar* d'otros dominios, llancáu nel castellán *esquilo* (ardilla), del llatín **squirrelus* 'esquil, esquil', onde güelven a dase nel bable les dos formes, una d'elles sonorizada. Pue que'l resultáu fonéticu d'*esguila* tea caberamente cruciáu con *esquil* o *esguilar*, motivao analóxicamente nel mou de movese l'animalucu nel agua y d'es mucise ente les manes. Otros exemplos n'asturianu son *esgariar* 'gargaraxar', del llatín *scrare* 'puxar pa destrancar les flemes'; *esgarniao* 'esmirriáu', llatín *ex carnatus* 'ensin carnes'²², etc. Ta peor de solventar la simplificación -ll- > -l-, comu non lo xulguemos reducción de -ll- dempués de vocal *i* llarga. Los resultaos del términu'n cuestión dientru d'Asturies encamienten la opinión propuesta. Pa conocencia xeneral, finquen na rexón les variaciones *esquila* / *esguila*, qu'alternen reparties comu sigue: *esquila* cuasi'n tol occidente y nel estremu oriente (Figueras, Tapia, Viavélez, Puerto de Vega, Lluarca / Llanes); *esguila* nel centru, cola so rodiada (Cuideiru / Avilés, Lluanco, Candás, Xixón, Tazonés, Llastres / Ribesella). Cuantes a *quisquilla*, supuestamente del llatín *quisquilia* 'menugancies', nun vien al casu, darréu que nun ye términu autóctonu, sinón castellanismu correchu entemetíu dobladamente n'Avilés.

Mincha ye'l nome asturianu d'un caracolín de la mar, el *Littorina littorea*. Arriendes d'acotar col llatín *manducare* 'comer', d'u vien el catalán *menjar* 'comer' y d'ende *minchar* n'aragonés y bercianu, señalé comu probatible l'orixen gallegu del vocablu, d'alcuertu col gallegu *mincho* 'pequeñu' aplicáu al molusquín non porque seya'l nanu ente los bígaros, que tampocu ye ansina, sinón porque ye de lo más pequeñu que da la mar pa comer. Según paez, 'pequeñu' ye significación secundaria de *mincho*. Xurgando dafechu na cuestión fonética, Pensado²³, inclínase pol prototipu lési-

cu llatín *mentula* 'miembru viril', na variación *mintula*, sol enfluxu de *mingere* 'mexar' anantes de cambiase esti verbu por *meiare* 'mexar'. De *mintula* viendría'l gallegu *mincha* 'miembru viril'. Col mesmu significáu, de *mingere* sortió la variante deverbale *minga*, comu col asturianu, igual que'l compuestu *mingrafria* 'home apocáu' aunque Pensado escasamente lu tope fora del dominiu galaicu, soltantu nes fasteres allegaes del leonés y del asturianu²⁴. Vese que dempués pasó a significar coses pequeñes, d'un llau'l caracol, que yá de por sí tien tradición fálica, y d'otru llau la muyer o neña pequeña. Caberamente sería l'axetivación *mincho*, col sentiu xeneral de pequeñu. Pero podíase tamién entamar el camín dende l'otru sen, darréu que'l propiu gallegu conseña'l sentiu d'empequeñecimientu'n *mingar* 'aminorgar', del llatín *minuare* 'aminorgar'. castellán *menguar*, col deverbativu *minga* 'aminorgamientu', xunto al sinónimu portugués *minguir* 'aminorgar', del llatín *minuere* 'aminorgar'²⁵. Habría entavía que cuestionar l'hebreísmu portugués *mincha* 'ufierta ritual', hebréu *minejah*, oblada fecha con farina, pa comela nel ámbetu del ritu²⁶.

Lo de *mexón* (Lluanco, Llastres), castellán *actinia*, en cuantes creación espresiva na fala de rapacinos, ha tener motivamientu metafóricu'n *mexar*, llatín *meiare* 'íd.', porque abasta apreta-y col deu al bicharracu pa qu'eche la xirgata. D'ende sería'l treslláu a *mexona* y *mixata* 'amassuela babosa' (Xixón), dau qu'esta clas d'almexa tamién xirga. Nun quita qu'esti últimu términu desurdiera paronomásticamente d'*a(l)mexa*, averáu'n tou casu a *mexar*. Too pudiera ser. Pero na

lamanca, 1965 p. 60-62. Cfr. J. L. PENSADO: «El elemento galaico en la lengua medieval asturiana», *Symposium sobre cultura asturiana de la alta edad media*, Oviedo, 1967. p. 362, onde cita, a efeutos de nasalización, el galaicu-portugués *miunças*, del llatín *minutia* 'coses pequeñes'.

²⁴ Pal bable central, cfr. L. CERRA *El habla de Cuna*, tesis doctoral, inédita, Oviedo, 1978, p. 282.

²⁵ Cfr. G. GARCIA DE DIEGO. *Diccionario etimológico español e hispánico*, Madrid, 1985, s. v. *minuare*.

²⁶ Cfr. J. P. MACHADO, *Diccionario etimológico da lingua portuguesa*. Lisboa, 1967, s. v. B. GOÑI y J. LABAYEN. *Gramática hebrea*, Pamplona, 1945, p. 280.

²¹ DCECH, s. v. *esquilo*. Del llatín *sciurus* > **squirrelus*.

²² Cfr. V. GARCIA DE DIEGO. *Diccionario etimológico español e hispánico*, Madrid, 1985, s. v. M. MENENDEZ GARCIA. *El cuarto de los valles*, I, Oviedo, IDEA, 1963, p. 155.

²³ J. L. PENSADO. *Estudios etimológicos galaico-portugueses*. Sa-

fala popular ta perviva la semántica del mexe: acótese cola cuspiada del sapu, que llamen la *mexacada*.

D'ocle ~ ocla nin el DRAE nin el DCECH despliquen el so orixen. Dende'l llatín *alga*, que dio'l castellán *alga*, pa *ocla* algamo comu posible entemediaru'l vascu *aloka* 'ocla pequeña'. Dase tamién vascu *auka* 'liquen marín'. Sacar *ocla* drechamente del llatín *alga* nun ye a entendese del too, pol inconveniente non menguáu, ente otros, del ensordecimientu $g > k$, rarísimu mesmu nos exemplos d'alternancia $k \sim g$ apurríos o alludíos, que polo xeneral arrinquen d'un étimu sordu sonorizáu, $k > g$, non a la escontra: *agatañar* ~ *acatañar* 'esguilar', de *cattus* 'gatu'; *engaramase* ~ *encaramase*, de *calamus* 'cándanu'; *palangana* ~ *palancana*, de *planca* 'chaplón', etc. Les esceiciones desplíquense per razones ayenes, por exemplu, *concoxa* 'amarguriu', de *cum angustia*, condicionáu per *concomese nel espíritu*. Nun sé si habría qu'enfotase nun préstamu náuticu de les llingües nórdiques, tan corriente pa les fales marineres sureuropees, comu podía ser el noruegu *ulka* 'mofu'²⁷. Pero tampocu alcuentro'l pasu pol

²⁷ Cfr. A. ERNOUT y A. MEILLET. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, París, 1967, s. v. *alga*.

francés, que ye'l vehículu normal, a non ser que cuntemos col vascu, comu dixe.

La comparanza ente *pirión* ~ *perlón* y *esperlón* nun paez mayormente afayaiza, sobre too si se quier afitar esti nome nel otru. Pol referente físicu, l'*esperlón*, castellán *orca* o *espadarte*, ye un cetáceu de 10 metros de llargor; *pirión* ~ *perlón* ye'l nome de dellos pexes tríglicos, de trenta centímetros. Sofitariase meyor lo pequeño no grandón. N'*esperlón*, cuantes a un supuestu primer elementu *es-*, si ye que lo ye, podía ser, cenciellamente, el normal incrementu protéticu d'expansión pleonástica vulgar, común nel castellán, *estijeras* 'tijeras', y nel bable, *espatexar* 'patexar' *escomienzu* 'comienzu'. Obsérvase lo mesmu, del revés, al desaparecer *es-* etimolóxicu pol fenómenu de percorreición. Dase na fala marinera cuando se diz *cobén* (Candás) por *escobén* 'furacu nel barcu pal pasu de cadenes (pal ancla, etc.)'. N'*esperlón* créyolu de pertenencia lexemática.

Queden delles dubies lligaes a cuestiones d'apreciación. Y darréu qu'entavía hai daqué por desintenebrar, vo tornar cuestafecha al entragu, malapenes que puea, fasta dexalo esbillao. Alcordancies y desalcordancies son güenes si toes s'enderechen a esclariar y alendar lo que ye de toos: la nuesa llingua d'Asturies.

